

Hanna Grzesikowa

Konserwacja malowideł ściennych w krużgankach pofranciszkańskiego klasztoru w Pyzdrach, pow. Września

---

Ochrona Zabytków 15/4 (59), 58-69

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HANNA GRZESIKOWA

KONSERWACJA MALOWIDEŁ ŚCIENNYCH W KRUŻGANKACH POFRANCISZKAŃSKIEGO
KLASZTORU W PYZDRACH, PÓW. WRZEŚNIA

Pyzdarski klasztor Franciszkanów zbudowany został w pierwszych latach XIV wieku. Pożary, nękające miasto w roku 1589, 1768 i 1807 oraz najazd szwedzki w 1655 r. powodowały kolejne zniszczenia i remonty również w budynkach franciszkańskich. Krużganki klasztorne, okalające niewielki, kwadratowy wirydarz, zawierają w swych murach świadectwo tych częstych interwencji restauratorskich: są to liczne przeróbki architektoniczne wnętrza oraz siedem warstw, kolejno powstających, polichromii. Pięć najwcześniejszych spośród nich znaleziono pod pobiałami i tynkami w latach 1957—1959, podczas prac konserwatorskich przy osiemnastowiecznej polichromii Adama Swacha¹.

Główne problemy konserwatorskie tego obiektu oraz prace przy malowidłach są tematem niniejszego sprawozdania.

WYKAZ MALOWIDEŁ W KRUŻGANKACH

Kolejność poszczególnych polichromii podana jest na podstawie układu nawarstwień na ścianach. Jedynie cykl malowideł franciszkańskich jest autentycznie sygnowany i datowa-

ny², pozostałe polichromie są pracami autorów anonimowych³.

Znalezione pod malowidłami 10, 29 i 30 (por. tabl. A) drobiny farb zdają się świadczyć o istnieniu niegdyś innych jeszcze, nie zachowanych do dnia dzisiejszego malowideł. Tradycja ustna wspomina o istniejących niegdyś malowidłach w innych, nie przebadanych dotąd, częściach klasztoru.

BADANIA WSTĘPNE

Przyczyny zniszczeń, ogólny stan zachowania polichromii.

a) Główną przyczyną zniszczeń polichromii było nadmierne zawilgocenie budynku. Magazynem wilgoci był niewielki wirydarz, którego poziom w ciągu wieków narósł o przeszło metr i który nie posiadał instalacji odpływowej dla ogromnych ilości opadów atmosferycznych, spływających z dużych płaszczyzn dachów kościoła i klasztoru. Nieszczelne mury powodowały wciekanie wody do wnętrza korytarzy i bezpośrednio zamakanie tynków z malowidłami, zwłaszcza w korytarzach północnym i wschodnim,

¹ Prace konserwatorskie prowadzone były przez autorkę, przy współudziale A. Romanowiczowej i B. Majewskiej, na zlecenie i pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu i konsultowane przez doc. dr H. Jędrzejewską.

² W scenie „Pogrzeb św. Franciszka”: „Non sum

Parrhasius, nec Zeuxis, nec fui Apelles, Sed pictura mihi, sicut et Ordo, Monor. Frater Adamus Swach”. W scenie z autoportretem: „A. D. 1733”.

³ Datowanie poszczególnych warstw powtarzam za dr St. Szymańskim — B. H. S. nr 4, 1960 — Malowidła ściennie w Pyzdrach.

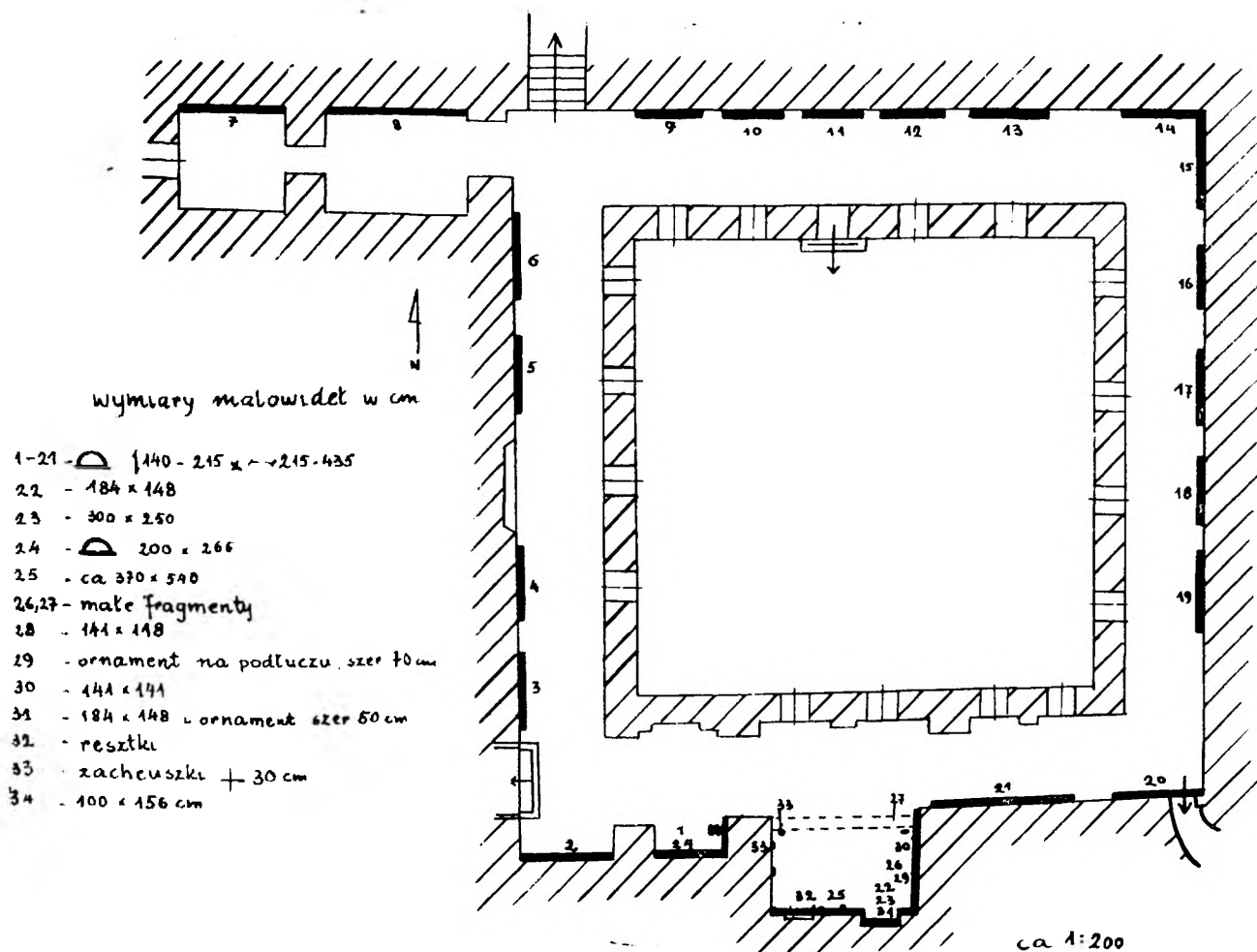
Tabela A

Kolejność wg planu	Temat malowidła		Uwagi	Kolejność warstw, czas powstania
1 2	Komunia św. Franciszka św. Franciszek pod krzyżem		usunięte dla pokazania mal. 24 nie podlegało konserwacji	I ok. połowy XIX w.
3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15	scena z autoportretem narodziny św. Franciszka św. Franciszek w San Damiano wyrzeczenie się dóbr ziemskich spotkanie ze św. Dominikiem (?) św. Franciszek przed Honoriuszem III kapituła na matach alegoria posłuszeństwa św. Franciszek w krzewie ciernistym św. Franciszek przed sułtanem scena nie rozpoznana scena z Matką Boską i Dzieciątkiem (wizja brata Konrada z Offidy?) uzyskanie odpustu dla Porcjunkuli	⊖ ⊖	zachowany fragment " " " zniszczona dolna partia " " " " " " " " " rekonstrukcja XVIII w.? w dolnej partii " " " zniszczona dolna partia rekonstrukcja XIX w. na podsta- wie oryginalnych resztek. Dół zniszczony zniszczona dolna partia	II 1733 r.
16 17 18	kazanie do ptaków wypędzenie wilka z Gubbio stygmatyzacja		malowidło przeniesione na osobne podłoże. Autorstwo rozpoznane w czasie prac konserwatorskich	
19 20 21 22	anioł muzykujący śmierć św. Franciszka pogrzeb św. Franciszka, Mikołaj V u trumny świętego Matka Boska Bolesna ⁴			
23 24	kopułka nad niszą, draperie kolumny z draperią	○ ○	odsłonięte spod mal. 1	III ok. 1690
25 26 27	Zwiastowanie resztki kompozycji figuralnej resztki malowidła o nierozpoznanej treści	○ ○ ○	pokryte częściowo mal. 1,2,3 zachowane w ok. 5 % zachowane w ok. 10 %	IV ok. 1596
28 29	św. Roch z aniołem stylizowany ornament roślinny	○ ○		V ok. 1568
30 31 32	święci: Michał Archanioł, Hieronim i Maria Egipcjanka ⁵ adoracja Baranka (?) ornament z malowanych cegiełek	○ ⊖ ●	odsłonięte spod mal. 22 zachowany ślad malowidła	VI XV/XVI w.
33	dziewięć (?) czerwonych zacheuszków	○		VII 1. poł. XIV w.
34	kompozycja figuralna o nierozpoznanej treści	●	przesłanki techniczne sugerują, że może to być fragment najstar- szego wystroju malarskiego kruz- ganków. Brak powiązań warst- wowych z innymi malowidłami; zachowane resztki	?

○ — malowidła odsłonięte spod pobiał; ● — malowidła odsłonięte spod tynków. ⊖ — malowidła odsłonięte częściowo spod pobiał, częściowo spod tynków.

⁴ Prace konserwatorskie, związane z przeniesieniem tego malowidła na osobne podłoże, omówione zostaną w oddzielnym sprawozdaniu.

⁵ Wg określenia mgr Kłoczowskiego.

Plan sytuacyjny malowideł w krużgankach

(rys. A. Romanowiczowa)

posiadających betonową posadzkę. Wilgoć spowodowała znaczne zniszczenia: odsadzanie tynków (str. 61), niszczenie spoiwa zapraw i malowideł, osłabienie przyczepności po biał. Najbardziej ucierpiały — gorzej technicznie zbudowane — warstwy III, IV, V. W pewnych fragmentach ścian cegły uległy korozji, nieznaczne przestrzenie przypodłogowych partii ścian wewnątrz w korytarzu południowym zaatakowane zostały przez grzyb, zwłaszcza w miejscach, pokrywanych smołą, w czasie poprzednich reperacji. W rejonie wirydarza na głębokości ca 3 m natrafiono na wodę gruntową. W odległości ok. 300 m od klasztoru istnieje, na znacznej głębokości, źródło wodne o dużej zawartości związków siarki.

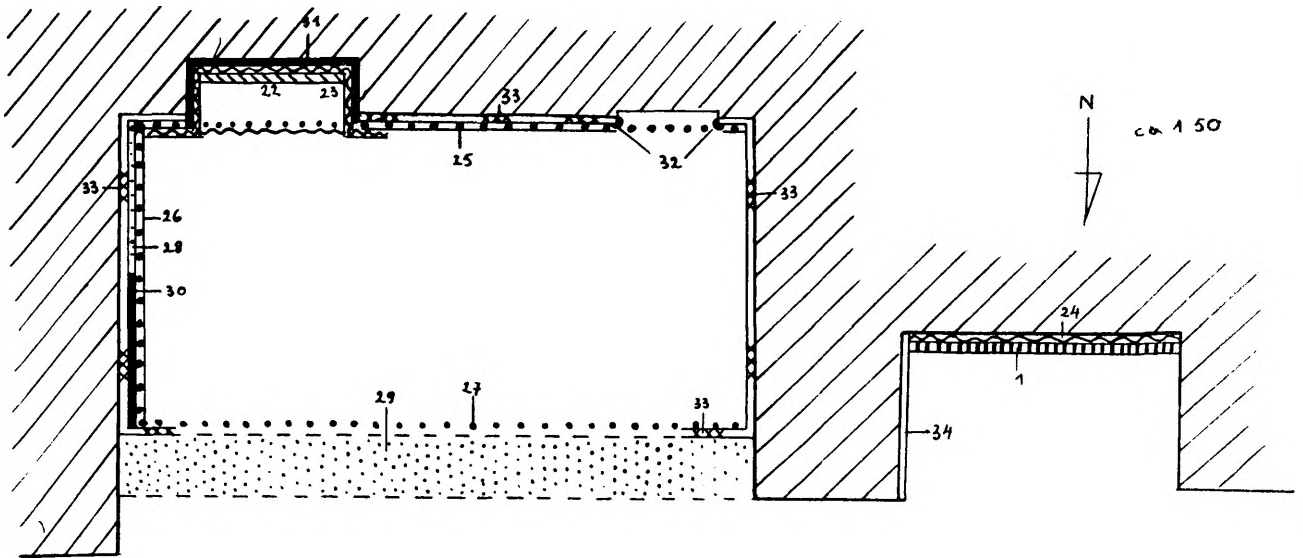
Woda studzienna w najbliższym sąsiedztwie zawiera duży procent soli mineralnych, co zapewne nie jest bez wpływu na fakt występowania na ścianach korytarzy bardzo obfitych wykwitów soli potasowych, głównie siarczanów a także chlorków i azotanów.

b) Przeróbki architektoniczne spowodowały obcięcie nowym sklepieniem górnych partii malowideł warstwy IV.

c) Przemalowania dziewiętnastowieczne pokrywały niemal wszystkie malowidła Swacha, zmieniając bardzo znacznie kolor i fakturę autentycznego oraz, w poszczególnych przypadkach, wprowadzając zmiany kompozycyjne.

d) Wiele malowideł ucierpiało wskutek uszkodzeń mechanicznych.

KOŚCIÓŁ

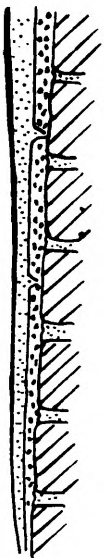

KOLEJNE WARSTWY MAŁOWIDEŁ

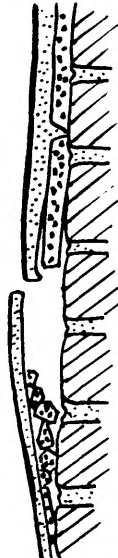
	I - XIX w		V - ok 1568
	II - v. 1733		VI - XV/XVI w
	III - ok. 1690		VII - XIV w
	IV - ok. 1596		— ?

Wnęka w korytarzu południowym — układ kolejnych warstw malowideł

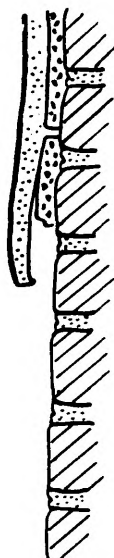
(rys. autorka)

a

b

c

Kolejne fazy destrukcji tynków z malowidłami A. Swacha

(rys. i foto autorka)

Charakterystyka techniczna malowideł: Malowidła leżą na murze, zawierającym w najstarszym swym wątku cegły o wymiarach: 29 × 13 × 9 cm, spojone twardą, szarą zaprawą z pojedynczym żłobkowaniem.

PRACE KONSERWATORSKIE

Wykonano:

1. Stopniowe obniżenie poziomu wirydarza;
2. Wzmocnienie więźby dachowej, repara-cje dachu oraz murów wokół wirydarza;

Tabela B

Warstwa	Czas powstania	Podłoże	Spoivo wiążące pigmenty	Charakterystyczne pigmenty
I	Ok. połowy XIX w.	chuda pobiąta wapienna	tłusta tempera, o dużej zawartości oleju ⁶	błękit pruski; w próbkach białych stwierdzono ołów
II	1733 r.	dwie warstwy tynków wapienno-piaskowych z dodatkiem żwiru i węgla drzewnego. Głębsza warstwa chudsza, nasiekana (str. 61). Łączna grubość obu warstw od 2 mm w partiach dolnych do 70 mm w partiach przysklepiennych	wapienno-(kazeino-we?) ⁷	biel wapienna, czerwień żelazowa, żółcień żelazowa, smalta
III	ok. 1690 r.	pobiąta wapienna gładka	„	biel wapienna czerwień żelazowa zieleń miedziowa
IV	ok. 1596 r.	pobiąta wapienna z dodatkiem kazeiny?	„	biel wapienna m'nia, czerwień żelazowa, czern z palonej smoły aury pigment
V	ok. 1568 r.	pobiąta wapienna z małym dodatkiem włókien roślinnych	„	biel wapienna ziemia zielona
VI	XV/XVI w.	zaprawa wapienno-piaskowa twarda, krucha, kremowego koloru, grubości ok. 2 mm	wapienne. Ślad białka (może pochodzić z warstw IV i III)	zielen miedziowa błękit miedziowy ziemia zielona czerwień żelazowa
VII	1. poł. XIV w.	zaprawa wapienno-piaskowa, chłonna, porowata, grubości ok. 15 mm	wapienno-(kazeino-we?) ⁷	czerwień żelazowa

3. Założenie rynien i instalacji, odprowadzającej nadmiar wody atmosferycznej poza teren wirydarza;

4. Zastąpienie betonowych posadzek podłogami drewnianymi,

5. Częściową wymianę tynków w korytarzach;⁸

W z m a c n i a n i e o d p a d a j ą c y c h t y n k ó w i p o b i ą ł :

a) W partiach malowideł z XVIII wieku (schematyczne przedstawienie budowy tej warstwy oraz kolejnych faz postępującego zniszczenia pokazano na s. 61). Po wprowadzeniu między tynki wody wapiennej lub zwykłej z do-

⁶ Tą samą techniką wykonane są przemalowania leżące na warstwie malowideł Swacha.

⁷ Badania chemiczne wykazały obecność substancji białkowej oraz węglanu wapnia. Spoivo posiadało cechy techniczne kazeiny wapiennej; mogło być sporządzone z dodatkiem sera lub chudego mleka.

⁸ Prace przy remoncie i konserwacji budynku, prowadzone były na zlecenie i pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu. Pewna część prac wykonana została przez mieszkańców Pyzdr z inicjatywy proboszcza parafii.

datkiem alkoholowego roztworu tymolu, wprowadzano między rozwarstwione tynki masę kazeinowo-wapienną. W przypadku, przedstawionym na rysunku 3b starano się wybrać z wnętrza pęcherza gruz, następnie wlewano rzadką zaprawę wapienno-piaskową z dodatkiem ca 5% kazeiny wapiennej. Wybrzuszenie likwidowano przez nakładanie stempli.

b) W warstwach wcześniejszych malowideł osobnym zagadnieniem było zabezpieczenie odpadających pobiał w miejscach nawarstwiających się polichromii (np. 23, 25, 33). Podlepienie łusek równało się nieodwracalnemu uszkodzeniu warstw głębszych; brak interwencji skazywał je na odpadnięcie z wysychającej stopniowo ściany. W tej sytuacji postanowiono wzmocnić przyczepność warstw przez podlepienie samych tylko krawędzi łusek oraz wypełnianie śladów starego nasieku zaprawą z dodatkiem kazeiny.

W z m a c n i a n i e r o z ł o ż o n e g o s p o i w a t y n k ó w. Wielokrotne zastrzykiwanie wody wapiennej pod tynki lub nasycanie ich od strony lica nie przyniosło rezultatów w pełni zadowalających, aczkolwiek po pewnym czasie można było zauważyć pewne stwardnienie zaprawy. Próby nasycania emulsją poliocetanu winylu przyniosły negatywne rezultaty. Znacznie większe stwardnienie zaprawy stwierdzono przy impregnacji odwroci próbek alkoholem poliwinylowym; środek ten nie został jednak użyty do konserwacji.

L i k w i d o w a n i e w y k w i t ó w s o l i p o t a s o w y c h. W miarę osuszania budynku zmniejszała się ilość wykwitów na ścianach krążanków. Bardzo dobre rezultaty dało wycięcie zaprawy na szerokości ok. 10 cm. równoległe do poziomu podłogi poniżej malowideł wzdłuż całych korytarzy (tynki w tych partiach niemal w całości wymieniane były na nowe). Na podstawie czteroletniej obserwacji stwierdzić można, że wykwit na malowidle pojawiają się sporadycznie i niemal wyłącznie na ścianie północnej (ca 1% pierwotnej ilości), podczas gdy tynki bez malowideł, znajdujące się poniżej wyciętego pasa są nadal w pewnym stopniu odsadzane od muru i korodowane przez sole (ca 10% dawnej ilości).

U s u w a n i e p o b i a ł z m a l o w i d e ł w a r s t w III—VII. Malowidła pokryte były

pobiałami w ilości 1—8 warstw. W miejscach najtrudniejszych dobre rezultaty przynosiło stosowanie strumienia pary wodnej lub małych, gorących kompresów wodnych. Warunkiem pomyslnego przeprowadzenia zabiegu było odpowiednie nawilżenie pobiał i natychmiastowe jej usuwanie. Zbyt duża ilość wchłoniętej wody powodowała rozmięczenie warstwy odsłaniającej; wyschnięcie lub nawet ostygnięcie — jej znaczne stwardnienie. W przypadkach wyjątkowych stosowano nasaczenie wszystkich warstw aż do podłoża emulsją poliocetanu winylu i następnie kolejne zwilżanie i usuwanie pobiał. Sposób ten pozwolił na uratowanie kilku, najbardziej zagrożonych, fragmentów ornamentu w podłuczcu, jednakże był stosowany z dużym zastrzeżeniem, ze względu na przyciemniające właściwości emulsji.

U s u w a n i e p r z e m a l o w a ń z m a l o w i d e ł S w a c h a. Na podstawie prób laboratoryjnych i praktycznych, do usuwania grubych warstw olejnej tempery użyty został wodno-alkoholowy roztwór ługu potasowego (ca 6%). Przemalowania z błękitów usuwano głównie trójchloroetylenem, działającym jednakże znacznie gorzej niż silne środki zasadowe. Wolniej działające rozpuszczalniki powodowały naruszenie epidermy autentycznego.

P u n k t o w a n i a. W malowidłach XVIII-wiecznych drobne uzupełnienia zaprawy oraz niektóre partie ubytków farby autentycznej pokrywano kreseczkami pionowymi, kładzionymi dość gęsto, w kolorze lokalnym. W zespole wielowarstwowych i wycinkowo widocznych malowideł na południowej ścianie wnęki zachodziła konieczność uczytelnienia i wyodrębnienia, w pewnym stopniu, kolejnych warstw polichromii, przy jednoczesnym zachowaniu, przyjętej dla całego zespołu, zasady nie rekonstruowania brakujących form. Narzuciło to konieczność indywidualnego traktowania uzupełnień barwnych — ich zakresu oraz sposobu wykonania.

M a t e r i a ł y z a s t o s o w a n e w p r a c a c h k o n s e r w a t o r s k i c h.

- Wapno stare, gaszone (ok. 20-letnie);
- Piasek i żwir rzeczny;
- Zaprawa do uzupełnień: piasek + wapno, przeważnie w stosunku 3:1;
- Środki dezynfekcyjne: ca 5-procentowy roztwór tymolu w alkoholu z dodatkiem wody,

wodny roztwór parachlorometakrezolanu sodu. Do konserwacji kazeiny stosowany był fluorek sodu;

- Polioctan winylu — „Emultex F713“. Ciemniące właściwości emulsji wykorzystane zostały dla zlikwidowania silnych zabieleń, występujących na powierzchni jednej z kompozycji Swacha (scena nr 15), powstałych, być może, skutkiem zabiegów, wykonywanych podczas dawnych prac przy rekonstrukcji tego malowidła (zmiana współczynnika załamania światła?). Przetarcie powierzchni emulsją (2% w wodzie) spowodowało stopniowe zniknięcie rozbielenia i niemal zupełne zrównanie walorowe tej sceny z pozostałymi przedstawieniami legendy franciszkańskiej.
- Parafina twarda — 1-procentowa w benzynie — używana była do spryskiwania malowideł XVIII-wiecznych po ukończeniu ich konserwacji, celem zmniejszenia chłonięcia wilgoci atmosferycznej;
- Kazeina — sporządzana z chudego sera i wapna gaszonego. Dość szerokie zastosowanie kazeiny w pracach konserwatorskich, wynikało z faktu stwierdzenia substancji

białkowych we wszystkich niemal warstwach autentycznych oraz pozytywnych rezultatów, otrzymanych przy użyciu kazeiny w innych pracach konserwatorskich.

Szczególne specyfika zespołu malowideł pyzderskich, drastyczne warunki wilgotnościowe, rodzaj zniszczeń i wielowarstwowy układ polichromii, ograniczały możliwości działania konserwatorskiego lub zmuszały do tak radykalnych zabiegów, jak przeniesienie fragmentu wystroju malarskiego na nowe podłoże.

Po czteroletniej obserwacji obiektu nie stwierdzono żadnych objawów gnicia kazeiny, powtórnego odsadzania tynków, rozrostu pleśni lub grzyba. Zachodzi jedynie konieczność ponownego podlepienia nieznacznego fragmentu XIX w. pobiał w scenie „Stygmatyzacja“.

Pewne zagadnienia konserwatorskie pozostały nadal otwarte, przybyły również nowe: zmiana warunków wilgotnościowych budynku i odsłonięcie malowideł, pokrytych przez setki lat pobiałami, mogą się okazać bodźcami, których działanie powinno być przez dłuższy czas skrupulatnie kontrolowane.

art. kons. Hanna Grzesikowa
Muzeum w Lublinie

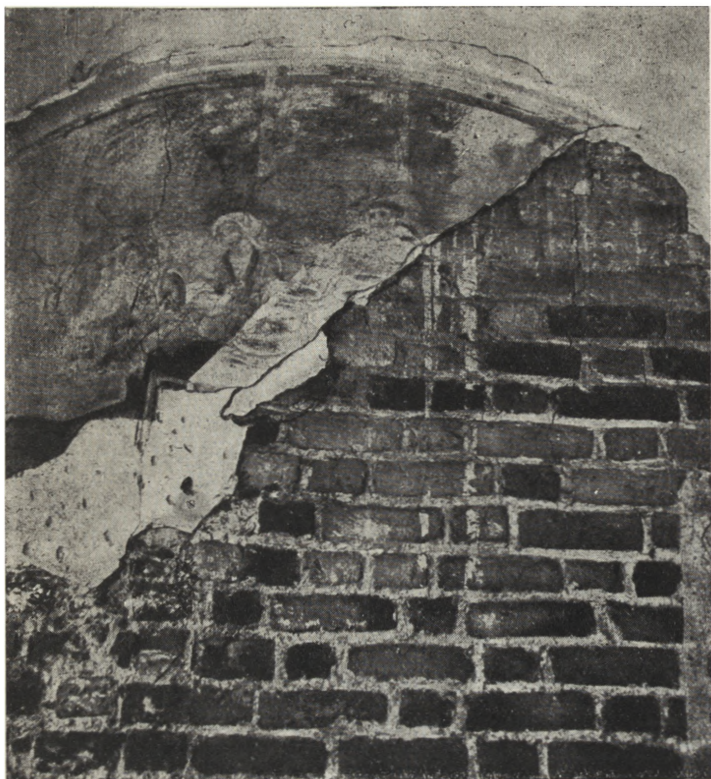
Ryc. 1. Pyzdry, widok kościoła i klasztoru od strony Warty (fot. Z. Ratajczak)

Ryc. 2. Pyzdry, klasztor, zachodni korytarz krużganków (fot. Z. Ratajczak)

Ryc. 3. Pyzdry, klasztor wirydarz po 10 minutach ulewnego deszczu (dziedziniec w trakcie obniżania poziomu) (fot. H. Grzesikowa)

Ryc. 4. Pyzdry, klasztor, A. Swach — malowidło nie rozpoznanej treści, stan przed konserwacją (korytarz północny, scena 13) (fot. Z. Ratajczak)

Ryc. 5. Pyzdry, klasztor, wykwit soli potasowych na scenie nr 13 (fot. H. Grzesikowa)

Ryc. 6. Pyzdry, klasztor, nitki grzyba między warstwami tynków i pobiał (pod malowidłem Matka Boska Bolesna, scena 22) (fot. H. Grzesikowa)

Ryc. 7. Pyzdry, klasztor, odsłanianie malowidła gotyckiego (wnęka, ściana wschodnia) (fot. Z. Ratajczak)

Ryc. 8. Pyzdry, klasztor, A. Swach, „Kazanie do ptaków” (scena 16), stan przed konserwacją (fot. Z. Rajczak)

Ryc. 9. Pyzdry, klasztor, A. Swach „Kazanie do ptaków” (scena 16), stan po konserwacji. W partii dolnej stara rekonstrukcja malarska (fot. H. Grzesikowa)

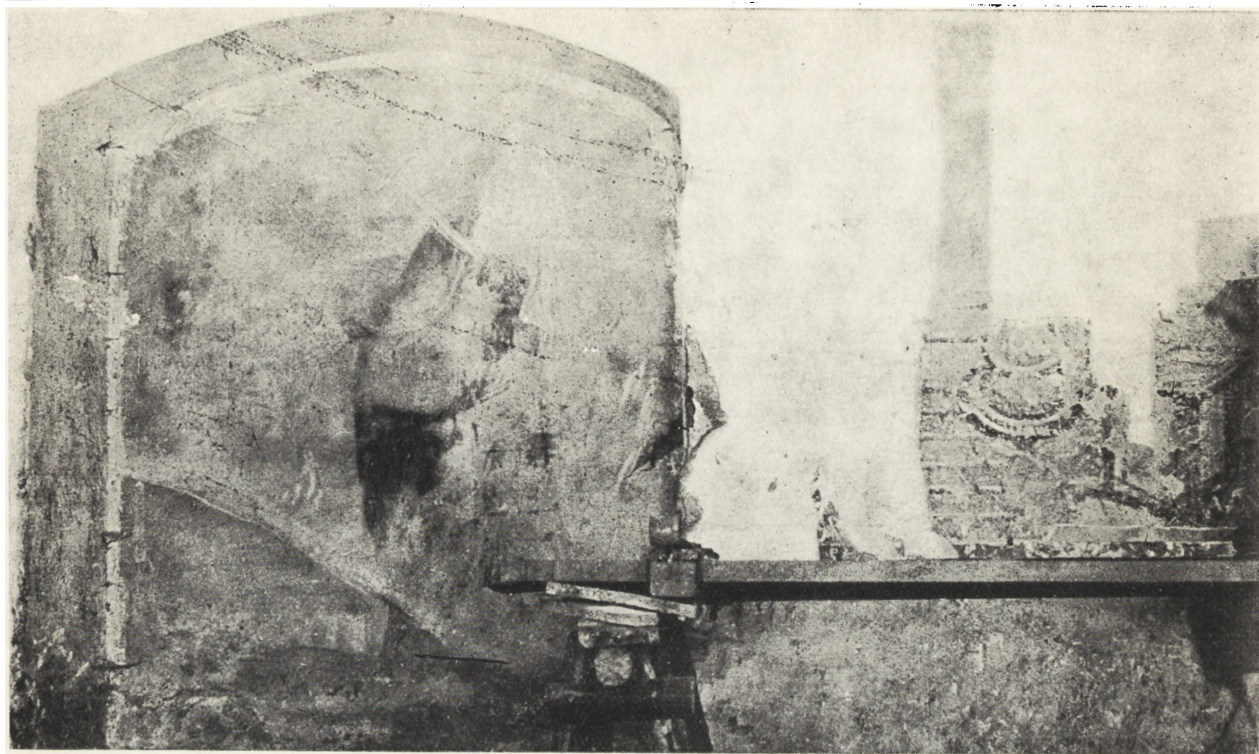
10

Ryc. 10. Pyzdry, klasztor, wnęka w korytarzu południowym — ściana wschodnia: 1 — widoczny w ubytku warstwy wierzchniej fragment zacheuszka (warstwa VII, mal. 33, XIV w.); 2 — święci Hieronim, Michał Archanioł i Maria Egipcjanka (warstwa VI, mal. 30, XV—XVI w.); 3 — św. Roch z aniołem (warstwa V, mal. 28, ok. 1568 r.); 4 — zachowany mały fragment w górnej partii ściany (warstwa IV, mal. 26, ok. 1596 r.): a) ślad pierwotnej formy architektonicznej — załom muru z resztkami starej zaprawy (odpowiada miejscu pęknięcia ściany przeciwległej) i b) fragment nawarstwień pobiał, pozostałony w narożniku ścian wschodniej i południowej (fot. H. Grzesikowa)

Ryc. 11. Pyzdry, klasztor, wnęka w korytarzu południowym, ściana południowa w trakcie wykonywania pierwszych odkrywek malowidła.

(fot. H. Grzesikowa)

Ryc. 12. Pyzdry, klasztor, wnęka w korytarzu południowym, ściana południowa po konserwacji odsłoniętych malowideł: 1 — zacheuszki widoczne przez ubytki wierzchniej warstwy (warstwa VII, mal. 33, XIV w.); 2 — „Adoracja Baranka” (?) (warstwa VI, mal. 31, XV—XVI w.). Malowidło Matka Boska Bolesna przeniesione na osobne podłoże; 3 — Zwiastowanie (warstwa IV, mal. 25, ok. 1569 r.); 4 — kopyłka z draperiami, stanowiąca niegdyś dekorację dla stojącej w niszy rzeźby Matki Boskiej (warstwa III, mal. 24, ok. 1690 r.) (fot. H. Grzesikowa)

11

12